

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
„Харківський авіаційний інститут”

О.О. Кочемировська, А.А. Гришко

ЮВЕНАЛЬНА ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Частина 1

ДИТИНА В КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ

Навчальний посібник

Харків „ХАІ” 2010

ББК 15.81.57+15.31.31

Кочемировська О.О. Ювенальна юридична психологія. Дитина в конфлікті із законом: навч. посібник / О.О. Кочемировська, А.А. Гришко. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т „Харк. авіац. ін-т”, 2010. - Ч. 1. - 36 с.

Висвітлено актуальні проблеми сучасної юридичної психології, пов'язані з впровадженням системи ювенальної юстиції, відновного правосуддя та інституту апробації щодо неповнолітніх. Розкрито важливі аспекти вікової психології, психології судової та правоохоронної діяльності щодо дітей.

Для студентів психологічних спеціальностей.

Бібліогр.: 38 назв

Рецензенти: канд. психол. наук, доц. Є.В. Фролова,
канд. юр. наук, доц. Г.О. Христова

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
„Харківський авіаційний інститут”, 2010 р.

Вступ

Захист прав і забезпечення основних інтересів дитини є базовим принципом, на якому має ґрунтуватися діяльність відповідних органів державної влади, державних і недержавних установ та інституцій (у тому числі освітніх і медичних) України. В останні роки проблема впровадження елементів ювенальної юстиції стала дуже актуальною та потребує як методичного забезпечення, так і підготовки кадрів для ювенальної юстиції із числа суддів і фахівців пенітенціарної системи. Наявність різних позицій і підходів з приводу правосуддя для дітей приводить до того, що зараз основне питання у цій сфері полягає вже не в тому, чи бути в Україні «дитячій» юстиції, а в тому, якою їй бути.

Ювенальна юстиція – це спеціалізована система правосуддя щодо дітей, яка є важливим інститутом системи захисту прав дитини. Основний принцип ювенальної юстиції являє собою те, що правопорушник є важливішим, ніж саме правопорушення. Цей підхід ґрунтується на положеннях: а) підлітки за своїм розвитком ще не здатні адекватно усвідомлювати свої вчинки і нести за них відповідальність; б) підлітки перебувають у такому віці, коли їх можна перевиховати, чим запобігти повторним правопорушенням.

Однак ювенальна юстиція – не тільки комплекс заходів, але й політика держави, зорієнтована на виховання молоді в дусі поваги й любові до батьків, близьких, поваги до чужої праці та власності; виховання підлітка таким чином, щоб у нього не виникало бажання порушити закон, а у випадку, коли це сталося, існувала б реальна можливість виправлення, реабілітації, професійного навчання та працевлаштування у подальшому. Високий рівень злочинності серед дітей, кризові явища у соціальній та економічній сферах в Україні викликають необхідність посилити соціальний захист дітей, визначити пріоритетні напрями у цій важливій роботі, одним з яких є увага до дітей при виникненні у них конфлікту із законом. При аналізі причин підвищення рівня дитячої злочинності й пошуку шляхів виходу з такої ситуації чи не найважливішим є з'ясування питання про характер і роль держави в регулюванні процесів здійснення правосуддя щодо дітей. У нових умовах держава має запровадити більш прогресивну систему соціальної реабілітації дітей, яка б відповідала сучасним вимогам. Соціальна реабілітація дітей, котрі вступили у конфлікт із законом, є ефективним соціальним механізмом, який дає змогу відновити фізичний, психологічний та соціальний статуси дитини. Ювенальна юстиція сприятиме відновленню їх повноцінного

соціального статусу, що зрештою дасть змогу зменшити напруженість у суспільстві та поліпшити здоров'я нації.

Ювенальна психологія як розділ юридичної психології

Ювенологія (від лат. *juvenalis* – юний) визначається як галузь знань, що поєднує в собі соціологічний, психологічний, культурологічний, сексологічний та інші підходи, пов'язані з вивченням загальних проблем становлення та розвитку молоді.

Ювенологія акумулює та синтезує знання щодо молодого покоління, процесів формування зрілої особистості, накопичені та узагальнені багатьма вітчизняними й зарубіжними дослідниками. Вона охоплює коло таких новітніх дисциплін, як ювенальна медицина, ювенальна юстиція і ювенальне право. На основі ювенології розробляють концепцію державної політики щодо сім'ї, молоді та дитинства. Головною метою ювенальної політики є створення економічних, правових, організаційних, соціальних умов функціонування системи забезпечення життєдіяльності нового покоління, підвищення якості життя й соціально-правової підтримки дітей та молоді.

За сукупністю різних періодизацій ювенальний період охоплює вік приблизно з 7 до 21 року, однак найбільшу увагу традиційно приділяють малолітнім (до 14 років) і неповнолітнім (від 14 до 18 років) громадянам. Важливо також зазначити, що у віці 16 років особа починає нести повну кримінальну і адміністративну відповідальність, а у 18 років набуває всієї повноти прав, закріплених чинним законодавством. У той же час очевидно, що психологічно дитина (особа до 18 років) значно відрізняється від дорослого з його установленими ціннісними орієнтаціями, завершеною правовою соціалізацією, повним усвідомленням характеру та наслідків власних дій (у т.ч. протиправних) тощо.

Відповідно до чинного законодавства діти вступають у контакт із правом вже в малолітньому віці. Так, наприклад, дітям вже з 6-14 років у передбачених законом випадках дозволяється здійснювати майнові операції; припускається підписання трудової угоди з працівниками, що не досягли віку 14 років за згодою одного із законних представників дитини та органу опіки й піклування. Навіть для кримінальної відповідальності існує два віки – 14 і 16 років. Проте, враховуючи вікову специфіку психіки неповнолітніх, щодо них законодавці та правоохоронці різних країн схильні застосовувати замість покарання заходи примусового виховного впливу.

Для того, щоб зрозуміти особливості стосунків і причини можливих конфліктів дитини із законом (які часто виникають через випадковість), необхідно розібратися в особливостях зазначеного вікового періоду.

Як відомо, дитина на кожному етапі свого вікового розвитку вимагає особливого підходу. Ще Л.С. Виготський [16] розглядав вік як відносно замкнений період розвитку, значення якого залежить від його місця у загальному циклі розвитку і в якому загальні закони розвитку знаходять кожен раз якісно своєрідне відбиття.

Вікові особливості існують як найбільш типові, найбільш характерні загальні ознаки, що вказують на переважний напрямок розвитку індивіда. Той чи інший віковий період є сенситивним до формування визначених психічних процесів і властивостей, психологічних якостей особистості, а тому і до певного типу впливів. До початку кожного вікового періоду виникають своєрідні, неповторні, специфічні для даного віку відносини між дитиною та середовищем, які називають *соціальною ситуацією розвитку*.

Соціальна ситуація розвитку зумовлює динаміку психічного розвитку протягом відповідного періоду і нові, якісно змінені психологічні новоутворення, що виникають до його завершення. Кожному віковому етапу відповідає не просто сукупність окремих особливостей, а специфічність цілісної структури особистості й характерних саме для даного етапу тенденцій розвитку. Повноцінне проживання дитиною кожного вікового періоду може підготувати її до переходу на наступний ступінь, дозволить сформуватися необхідним психологічним новоутворенням.

Перехід від одного вікового періоду до іншого супроводжується так званою *кризою розвитку* – поворотним моментом у житті, який є результатом перебудови соціальної ситуації розвитку. В основі цієї перебудови лежить, з одного боку, зміна об'єктивного статусу дитини у системі доступних їй суспільних відносин, а з іншого – трансформація її внутрішньої позиції.

Всі перехідні періоди мають схожу симптоматику та зміст, проходять за загальними закономірностями та завжди пов'язані з проблемою ставлення до себе. Головне питання, на яке дитина відповідає собі в перехідний період, – це питання «Хто я?», питання кризи – «Що я можу?».

Перехідні періоди – дуже відповідальні етапи вікового розвитку. До цього віку в дитини мають сформуватися всі основні психологічні новоутворення попереднього вікового періоду, які готують його перехід на наступний віковий ступінь.

З урахуванням вікового періоду, який розглядається в межах даного посібника (від 7 до 16 років), торкнемося лише двох етапів: діти молодшого шкільного віку та підлітки. Отже, проаналізуємо, що являють собою та як переживаються такі кризи розвитку, як криза семи років і криза підліткового віку.

Вікові кризи дитинства як проблема ювенальної юридичної психології

Початок молодшого шкільного віку визначається моментом вступу дитини до школи. У зв'язку з переходом до навчання з 6 років і введенням чотирирічної початкової школи нижньою межею даного етапу є 6-, 7-річний вік, а верхню – 9-10 років. Як уже зазначалося, перехід до нового вікового періоду супроводжується своєрідною кризою – у даному випадку так званою *кризою семи років*.

Вона визначається тим, що дитина стає більш стомлюваною, дратівливою, в неї можуть виникати безпідставні спалахи гніву, загострюється агресивність. Іноді буває і навпаки – виникає надмірна скутість, замкненість.

У дитини, яка вже пішла до школи, може несподівано знижатися шкільна успішність. Іноді виникають страхи, підвищується тривожність і невпевненість у собі. Якщо нещодавно дитина була відкрита світу, всі її почуття і емоції були доступні та зрозумілі, то зараз хід її думок і дій стає непередбачуваним.

Гра, яка була життєво необхідною у дошкільному віці, відходить на другий план. Вона навчила дитину вибудовувати стосунки, відігравати різноманітні соціальні ролі, була основним способом пізнання світу, але зараз її значущість як способу пізнання майже вичерпана. Дитина потребує чогось іншого (але сама ще не усвідомлює чого), і її все більше притягує доросле життя.

У цей період відбувається активний фізичний та психофізичний розвиток дитини. Перш за все, вдосконалюється робота головного мозку та нервової системи. За даними фізіологів, до 7 років кора великих напівкуль уже є значною мірою такою, що дозріла. У той же час специфічні відділи головного мозку, відповідальні за програмування, регуляцію та контролювання складних форм психічної діяльності, ще не завершили свій розвиток (остаточне дозрівання лобних долей відбувається лише до 12 років). Отже, вплив кори як чинника регулювання та гальмування активності підкіркових структур виявляється недостатнім.

Недосконалість зазначеної функції кори виявляється у властивих дітям цього віку особливостях поведінки і емоційної сфери:

вони не здатні до тривалого зосередження, збудливі тощо. Крім того, цей вік збігається з періодом другої фізіологічної кризи – в організмі дитини відбувається різке ендокринне зрушення, що супроводжується бурхливим зростанням тіла, збільшенням внутрішніх органів, вегетативною перебудовою. Фактично кардинальна зміна у системі соціальних відносин дитини збігається з перебудовою всіх систем і функцій організму, а це вимагає великої напруги та мобілізації її резервів.

Перехід до систематичного навчання веде до корінної зміни соціальної ситуації розвитку дитини. Вона стає «суспільною істотою» і має тепер соціально значущі обов'язки, виконання яких отримує суспільну оцінку. Вся система життєвих відносин дитини перебудовується і багато в чому визначається тим, наскільки успішно вона справляється з новими вимогами.

Згідно з концепцією Е. Еріксона [38], вік 6-10 років – це період, в якому дитина освоює елементарні культурні навички, вчиться взаємодії з тими, хто її оточує. Его-ідентичність дитини виражається таким чином: «Я – те, чому я навчився». Якщо у вказаний віковий період у дитини сформувалося відчуття власної некомпетентності (під впливом батьків, інших значущих дорослих або групи однолітків), то вона втрачає упевненість у своїй здатності ефективно функціонувати в існуючому світі. Іншими словами, дитина стає соціально дезадаптованою, що, у свою чергу, може призвести до формування асоціальної, антигромадської поведінки.

Що стосується *підліткової кризи*, яка супроводжує перехід до нового вікового періоду, визначити її початок і тривалість достатньо складно, оскільки кожна дитина розвивається своїм шляхом. Оскільки підлітковий вік увесь цілком, за рідкісними виключеннями, є нестабільним, то ознаки кризи можуть виникати в різний час, починаючи з 10-11 років і закінчуючи 16-18 роками.

В цілому у дівчат підліткова криза настає раніше і закінчується швидше, ніж у хлопців. Напевно, це пов'язано з тим, що вимоги до самовизначення хлопців і чоловіків у нашому суспільстві традиційно жорсткіші, ніж аналогічні позиції для дівчат і жінок. Та все ж початок і кінець підліткової кризи — справа строго індивідуальна, і будь-які припущення в цьому питанні неминуче матимуть помилковий характер.

Криза підліткового віку – це, перш за все, криза соціального розвитку, яка часто описується як «вік другого перерізання пуповини», «негативна фаза статевого дозрівання». Характеризується падінням успішності, зниженням працездатності, дисгармонією внутрішньої

побудови особистості. Людське «Я» і світ розділені більш, ніж в інші періоди.

Криза підліткового віку, як і всі критичні періоди розвитку, проходить три фази:

- 1) негативна, або докритична – фаза ломки старих звичок, стереотипів, розпаду структур, що сформувалися раніше;
- 2) кульмінаційна точка кризи;
- 3) позакритична фаза, тобто період формування нових структур, побудова нових відносин.

У літературі описано два основних шляхи проходження підліткової кризи. Перший, найбільш поширений, – криза незалежності. Його симптоми: норовистість, упертість, негативізм, свавілля, знецінення авторитетів, протест-бунт, ревності до власності. Переживання власного внутрішнього світу, що гостро відчувається, – це і є головна власність, яку оберігає підліток, ревно захищаючи її від інших.

Даний тип кризи проходить достатньо різко. Підліток протиставляє себе дорослим, активно завойовуючи нову позицію в світі дорослих. Відстоюючи свою незалежність і свободу, підлітки навіть можуть свідомо провокувати дорослих на заборони, щоб потім, у боротьбі з ними, «перевірити себе», свої можливості, виявити свою волю, задовольнити свою потребу в самоповазі. Чим жорсткіше доросле оточення виставляє межі, тим яскравіше буде у відповідь реакція і агресія.

Другий шлях проходження вікової кризи – криза залежності. Вона є тихою, повільною. Її симптоми в підлітковий період: надмірна слухняність, залежність від старших або сильнішого оточення однолітків, регрес до старих інтересів, форм поведінки, виражений інфантилізм. Основна позиція людини з даним типом проходження вікової кризи – це позиція «дитини», веденого.

Якщо криза незалежності – це деякий ривок уперед, вихід за межі старих норм, правил, то криза залежності – повернення назад, до тієї своєї позиції, до тієї системи відносин, яка гарантувала емоційне благополуччя, відчуття упевненості і захищеності або, принаймні, стабільності.

І те й інше – варіанти самовизначення (хоча, звичайно, неусвідомленого або недостатньо усвідомленого). У першому випадку це – «Я вже не дитина», в другому: «Я дитина і хочу залишатися нею».

З погляду розвитку найбільш сприятливим виявляється саме перший варіант. У цілому, як правило, у симптомах кризи є і та й інша тенденція, мова йде лише про те, яка з них домінує.

Одночасна присутність і прагнення до незалежності, і прагнення до залежності пов'язана з подвійністю позиції підлітка. Через недостатню психологічну і соціальну зрілість підліток, демонструючи дорослому оточенню і відстоюючи перед ним свої нові погляди, добиваючись рівних прав, прагнучи розширити рамки дозволеного, водночас чекає від дорослих допомоги, підтримки, захисту, чекає, що дорослі створять відносну безпеку цієї боротьби, захистять від ризикованих кроків.

Якщо взаємини підлітка з близьким дорослим оточенням складаються несприятливо, швидше за все він буде приєднуватися до різних угруповань, часто це групи підлітків-делінквентів¹.

Належність до подібної групи, з одного боку, забезпечує підліткові якусь автономію від світу дорослих, незалежність, відіграє істотну роль в його самовизначенні і у визначенні його статусу в очах однолітків, з іншого боку, група захищає підлітка, дає йому підтримку, відчуття безпеки, що, можливо, він не мав в оточенні близьких дорослих.

Проте група висуває і достатньо жорсткі вимоги. Підліток має чітко дотримуватися правил, норм групи, до якої приєднався. Інакше він може бути жорстоко покараний за своє небажання або невміння пристосуватися до групових вимог. Це пояснюється тим, що підлітки ще не мають тієї упевненості, яка приходить з усвідомленням свого «Я», і дуже жорсткі у ставленні до тих, хто відрізняється від них, вибивається з їх середовища.

Окрім кризи соціального розвитку підлітковий вік характеризується і як критичний період статевого дозрівання. Біологічно підлітковий вік відноситься до передпубертатного і пубертатного періоду², хоча і не збігається з ним повністю. Передпубертатний період охоплює вік від 7 до 11-13 років, а пубертатний – від 11 до 16 років у дівчат і від 13 до 17-18 років у хлопців, але може і виходити за вказані вікові межі.

Пубертатний період – час прискорення фізичного розвитку і статевого дозрівання, що характеризується важливими змінами в організмі підлітка, зокрема появою вторинних статевих ознак. Розвивається кісткова система, збільшується зростання і вага підлітка. Причому у хлопчиків основний «стрибок росту» припадає на 13 років, а закінчується після 15 років, іноді продовжуючись до 17. У дівчат «стрибок росту» зазвичай починається на два роки раніше.

¹ Делінквенти – ті, що виявляють схильність до дрібних правопорушень, провинностей, проступків, які ще не мають кримінального характеру.

² Від лат. *pubertas, pubertatis* – статева зрілість.

Крім статевих відмінностей тут великими є відмінності індивідуальні: у одних підлітків швидке зростання починається тоді, коли у інших воно вже закінчується. У зв'язку зі швидким розвитком виникають труднощі у функціонуванні серця, легенях, кровопостачанні головного мозку, спостерігаються зміни складу крові та кров'яного тиску, відбуваються різні структурні та функціональні зміни церебральної активності. Перепади судинного і м'язового тону викликають бурхливу зміну фізичного стану і, відповідно, настрою. Підліток вимушений постійно пристосовуватися до фізичних і фізіологічних змін, що відбуваються в його організмі.

Із фактом статевого дозрівання пов'язано і те, що підлітковий вік є періодом дебюту ряду серйозних захворювань, у тому числі і психічних – різних форм шизофренії, шизоафективного психозу, маніакально-депресивного психозу та ін. Але частіше мова йде про очевидні прояви акцентуацій характеру, тобто про крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого виявляється виборча вразливість відносно певного роду психогенних дій при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших.

У підлітковому віці межі акцентуацій характеру загострюються, що може за зовнішніми проявами нагадувати картину психопатії. За наявності дисбалансу в соціальній ситуації розвитку підлітка посилені риси акцентуацій характеру можуть сприяти формуванню явищ соціальної дезадаптації і формуванню особистості за відповідним психопатичним типом. Не випадково саме з підліткового віку ставлять діагнози «психопатія», «патохарактерологічне формування особистості» (тобто психопатичний розвиток особи на основі відповідної акцентуації характеру).

На відміну від акцентуацій характеру психопатії відносяться до пограничних варіантів аномальної особистості. Всі психопатії, що виділяються у літературі з психіатрії, мають свої «прообрази» у вигляді акцентуацій характеру. Проте між останніми та психопатіями є якісні відмінності: психопатії є тотальними (що розповсюджуються на всю систему відносин індивіда) і стабільними (стійкими незалежно від соціальної ситуації).

Таким чином, можна виділити основні задачі, які вирішує для себе дитина у підлітковий період:

1. *Отримання відчуття особистісної totoжності й цілісності (ідентичності)* – підліток відповідає на запитання «Хто Я?», шукає себе. Вирішуючи цю задачу, він перебирає різні форми самовираження, приміряє на себе безліч соціальних ролей. Підліткові необхідно зібрати воедино всі, що є до цього часу, знання про самого себе, інтегрувати численні образи про себе в особистісну

ідентичність, яка являє собою усвідомлення як минулого, так і майбутнього, яке логічно виходить з нього. Підліток формує свою «Я-концепцію»³.

Е. Еріксон [38] у визначенні особистісної ідентичності виділяє три головні елементи:

- необхідність сприймати себе «внутрішньо тотожними самим собі» – сформований образ-Я, що склався у минулому і що змикається з майбутнім;
- необхідність бути впевненим, що внутрішня тотожність самому собі й цілісність буде сприйнята іншими людьми, значущими для підлітка;
- досягнення «збільшеної впевненості» в тому, що внутрішні та зовнішні плани цієї цілісності узгоджуються між собою. Отже, сприйняття себе має підтверджуватися досвідом міжособистісного спілкування за допомогою зворотного зв'язку.

2. *Отримання психосексуальної ідентичності* – усвідомлення й самовідчуття себе як представника певної статі. У цей період відбувається становлення сексуальної орієнтації, яку згодом буде вже досить складно змінити. Сюди також входить засвоєння системи диференціації статевих ролей, специфічних статеворольових установок, прав та обов'язків чоловіків і жінок, системи стереотипів маскуліності й фемініності, тобто уявлень про те, якими є або мають бути чоловіки та жінки.

3. *Професійне самовизначення*, коли підліток відповідає на запитання «Ким я хочу бути?», «Що мене приваблює?». Це період самостійного й незалежного визначення життєвих цілей і вибір майбутньої професії.

4. *Розвиток готовності до життєвого самовизначення* – підліток відповідає на запитання «Навіщо я?», філософський рівень ідентичності. У цей період підліток будує відносини з такими категоріями, як любов, смерть, самотність, знехтування. Формується його світогляд, збагачуються уявлення про власне призначення та сенс життя. Протягом цього періоду засвоюється досвід покоління; події, пережиті і осмислені в цьому віці, стають головними ціннісними орієнтирами.

³ Я-концепція – це сукупність всіх уявлень індивіда про себе, що пов'язана з їх оцінкою, та виступає як установка відносно самого себе. Значною стороною таких установок стає уявлення про себе у часі (Я-минуле – Я-теперішнє – Я-майбутнє). Крім того, серед основних Я-концепція включає в себе такі установки індивіда відносно себе, як Я-реальне (який я є зараз) та Я-ідеальне (яким я хочу або маю стати).

Успіх реалізації останніх трьох завдань, з якими стикається підліток, багато в чому залежить від результатів виконання першого – отримання відчуття особистісної ідентичності. Підлітки, які страждають від розмитості своєї ідентичності, ніколи не переглядають своїх минулих уявлень про себе і про світ, так само як і не приходять до рішення, яке приводить до ширшого погляду на життя. Вони переживають виражене почуття даремності, безцільності, відчувають власну непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість і часто йдуть у бік «негативної» ідентичності. У цьому випадку ми стикаємося з появою різних видів делінквентної, а деколи і протиправної поведінки. Так, згідно з результатами багатьох вітчизняних досліджень, що стосуються аналізу причин протиправної поведінки підлітків і юнаків, переважна більшість досліджуваних мають незрілий або неадекватно сформований образ-Я, тобто відсутні реальні уявлення про особливості своєї особистості, свої можливості, перспективи. У них спостерігається ілюзорне уявлення про себе, і як наслідок – неадекватна оцінка себе. Протиправна поведінка у даному випадку є своєрідним способом компенсації неадекватної, несформованої Я-концепції правопорушників. Маючи низьку самооцінку, підлітки слідуєть делінквентним, злочинним моделям поведінки, щоб зменшити відчуття неприйняття самих себе. Коли поведінка підлітків відповідає їх низькому уявленню про себе, відчуття самоприниження і неприйняття себе зменшується.

Ті ж дослідження демонструють і наявність у юних правопорушників неадекватних моделей статевої поведінки, неадекватних уявлень щодо понять «жіночність/мужність», «Я – жінка/Я – чоловік», «Я – майбутня мати/Я – майбутній голова родини». У цьому випадку можемо свідчити про можливу статевою трансформацію у підлітків та юнаків з протиправною поведінкою. Дослідники також указують на відсутність у досліджуваних груп правопорушників навичок постановки й досягнення життєвих цілей, несформованість соціальних і професійних ролей. Криза ідентичності в цьому випадку стає психосоціальною проблемою.

У ситуації відсутності адекватних уявлень про цілісність й унікальність власного «Я» людина перестає диференціювати і в результаті розуміти, де починається і закінчується його особистість, його бажання, відчуття та ін. При цьому девальвуються цінності людини, вони засвоюються, але не привласнюються. Це початок зародження направлених незворотних деконструктивних змін особистості, руйнування і відмирання смислових утворень.

Асоціальна поведінка неповнолітніх як проблема ювенальної юридичної психології

Кажучи про асоціальну і антисоціальну поведінку неповнолітніх, часто використовують як синоніми поняття девіантної, делінквентної поведінки, що вносить значну плутанину. Для її подолання доцільно всю соціальну поведінку ділити на нормальну та девіантну (що відхиляється від норми). Відхилення від норми при цьому може бути як позитивним (наприклад, творча обдарованість), так і негативним. Негативна девіантна поведінка, у свою чергу, може бути розділена на аморальну (вчинки суперечать нормам моралі), протиправну, або делінквентну (вчинки суперечать нормам права, окрім кримінального) та злочинну, або кримінальну (дії людини переступають норми кримінального законодавства).

У зарубіжній психології уникають використання терміна «девіантна поведінка» у зв'язку з розповсюдженням перебігу «політичної коректності» і вважають за краще говорити про так звану проблемну поведінку. Проблемну поведінку підрозділяють на інтерналізовану (спрямовану на себе) і екстерналізовану (спрямовану на інших).

Проте важливою є не стільки назва, скільки виявлення причин, що призводять неповнолітнього до асоціальної поведінки. У вітчизняній психології витoki девіантної поведінки і відповідно правопорушень дітей і підлітків прийнято шукати у педагогічній або соціально-культурній занедбаності. Дослідники виділяють цілий ряд стадій розвитку асоціальної поведінки:

- несхвалювана (епізодичні витівки);
- засуджувана (пов'язана з більш систематичним засудженням з боку дорослих);
- девіантна (етично негативні прояви і провина);
- делінквентна (передзлочинна);
- злочинна;
- деструктивна.

Таке стадіальне розглядання процесу формування асоціальної поведінки є достатньо традиційним і вимальовує приблизно таку картину. Першоджерелом антигромадської поведінки виступає сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що детермінують непристосованість дітей і підлітків до конкретних умов соціально-корисної діяльності, – їх дезадаптацію. Дезадаптація призводить до відчуження неповнолітніх від соціально-позитивних зв'язків і відносин і, як наслідок, викликає десоціалізацію їх особистості. Десоціалізація

нерозривно пов'язана з деморалізацією особистості, первинним виразом якої є важковиховуваність як неприйнятність позитивного соціального досвіду. Той або інший ступінь деморалізації особистості лежить в основі відповідних форм антигромадської поведінки.

Проте необхідно відзначити, що далеко не завжди шлях до провини або злочину може так чітко й послідовно простежуватися. До того ж вплив делінквентності неповнолітнього на його подальше життя є нечітко визначеним: численні статистичні дані свідчать про те, що середня делінквентність у більшості дітей і підлітків з віком припиняється.

Перспективним може бути підхід, згідно з яким розглядають асоціальну поведінку з погляду самого неповнолітнього. Спроба з'ясувати суб'єктивне значення конкретного вчинку приводить до таких висновків: по-перше, багато дій, що розглядаються як кримінальні, насправді є віддзеркаленням прагнення до незвичайних ситуацій, пригод і постають перед неповнолітнім як нормальні ігрові ситуації; по-друге, найчастіше діти й підлітки за допомогою кримінальних дій намагаються вирішити проблеми такого порядку, як вихід накопиченої внутрішньої агресії, привертання до себе уваги значущих дорослих, завоювання статусу, визнання серед однолітків та ін.; по-третє, велика частина дій, що розглядаються як кримінальні, є своєрідним досвідом у рамках процесу пізнання, випробування меж дозволеного та недозволеного.

Розглянемо психологічні чинники, які, на думку багатьох дослідників, можуть призводити до скоювання злочинів неповнолітніми:

- потреба у ризику;
- потреба у престижі (за деякими даними, у неповнолітніх правопорушників спостерігається передчасний розвиток цієї потреби в 9-11 років, причому вона розвинена сильніше, ніж у законослухняних однолітків);
- неадекватна самооцінка;
- агресивність;
- емоційна нестійкість;
- відхилення у психічному розвитку;
- наявність акцентуації характеру;
- порушення в становленні статевої ідентичності;
- неправильне виховання й наявність хронічних психотравмуючих ситуацій та ін.

Кожен із цих чинників, у свою чергу, вимагає пояснення витоків походження. Так, наприклад, М. Аптер [23] вважає, що потреба в

ризикую яскраво виявляється не у всіх людей, а лише у тих, які характеризуються домінуванням процесуальної мотивації, що пов'язана з такими властивостями нервової системи, як сила, висока активність і низька реактивність. І.Ю. Борисов [37] пропонує теорію «гедоністичного ризику», визначаючи його як «особливий прийом психологічного впливу на потребнісну сферу, при якому актуалізація потреб досягається шляхом створення небезпечних, загрозливих їх задоволенню ситуацій». Метою «гедоністичного ризику» є отримання надзвичайно сильних, амбівалентних переживань, що виникають у момент небезпеки. Таким чином, дитина реалізує потребу в ризику просто і швидко – провокуючи загрозу своєму фізичному благополуччю (наприклад, беручи участь у бійках) або своїй самооцінці (для цього необхідно почути від тих, хто оточує, стимульне запитання: «А тобі слабо?»). Це пояснює багато форм поведінки, що відхиляється від норми, – особливо ті, які здаються „немотивованими”.

Г.В. Уварова [18], розглядаючи особистісні особливості підлітків з асоціальною й антисоціальною поведінкою, стверджує, що, по-перше, вони оцінюють себе значно нижче за категоріями самооцінок зовнішньої привабливості, розуму, успішності в навчанні, доброти й чесності. По-друге, свої невдачі вони приписують зовнішнім чинникам – везе менше, більше невдач, ніде себе виявити та ін. По-третє, у них зростає значущість об'єктів, що задовольняють потребу престижу.

Група грузинських дослідників установила, що у неповнолітніх правопорушників потреба соціального престижу втрачає свою спрямованість, переростаючи в нижчу форму самоствердження, коли індивід задовольняється тим, що стає об'єктом уваги інших людей.

Прагнучи відповісти на запитання про природу протиправної агресії, А. Бандура і Р. Уолтер [35] досліджували соціальні умови становлення і особистісні особливості підлітків із стійкою антигромадською поведінкою. На думку авторів, підлітки з асоціальною агресією істотно відрізняються від своїх успішніших у соціальному плані однолітків. Вони частіше і безпосередніше виражають агресію (особливо у своєму домі). Автори припускають, що нездатність установлювати позитивні відносини з батьком виявляється одним із вирішальних чинників формування у хлопчиків антигромадської спрямованості. Агресивні підлітки, що порушують закони, не довіряють тим, хто їх оточує, уникають ситуацій, у яких можуть опинитися в емоційній залежності. Вони менш доброзичливо відносяться до однолітків, часто змішують секс і агресію, практично не відчують провини за агресивну поведінку. Вони багато у чому

нагадують маленьких дітей, чиї імпульси підпорядковуються більше зовнішнім, а не внутрішнім обмеженням. Такі підлітки діють практично на шкоду собі, тому що у результаті своїх дій ще більш позбавляються емоційних зв'язків з оточуючими і потрапляють під жорсткий контроль представників влади, до яких не відчувають ні довіри, ні пошани. Проте в умовах жорсткого регламентованого зовнішнього контролю вони нерідко відчувають себе комфортно, деколи навіть більше, ніж на волі. Той факт, що, незважаючи на повторні та серйозні покарання, агресивної антисоціальної поведінки важко позбутися, приводить багатьох дослідників до висновку, що такий порушник практично не здатний вчитися на досвіді. Можливо, це пов'язано з тим, що заслужене покарання практично ніколи не слідує негайно за провинною або не наступає зовсім. Упевненість в тому, що агресія залишиться безкарною, відіграє істотну роль у підтримці антисоціальної поведінки. Таким чином, агресивність й асоціальна поведінка виявляються тісно пов'язаними. При цьому А. Бандура і Р. Уолтер [35] стверджують, що оскільки агресія має глибоке біологічне та соціальне коріння, викоренити агресивну поведінку скоріше за все неможливо. Можна лише свідчити про необхідність зниження її виявів через створення системи ефективного соціального контролю на декількох рівнях – суспільства, сім'ї, малих груп, самої особистості.

Особливості деформації ряду важливих для розвитку особистості в підлітковому віці психологічних характеристик, обумовленість поведінки, що відхиляється від норми, характерологічними особливостями особистості, дисгармонійністю розвитку характеру розглядалися також у роботах А.Є. Лічка, А.О. Рєана, А.О. Александрова, Є.В. Заїки, Н.П. Крейдун, А.С. Ячиної [24, 25, 28]. Ними були зафіксовані такі параметри розвитку особистості підлітків з поведінкою, що відхилялася: ставлення до майбутнього є у край невизначеним, аж до відсутності змістовної орієнтації; майбутнє виступає як пряме віддзеркалення примітивних бажань сьогодення; загальнолюдські цінності найчастіше відкидаються; відсутній інтерес до навчання й пізнання. Такі підлітки фактично ігноруються однолітками, випадають з кола нормального підліткового спілкування. Більшість цих підлітків живуть у сім'ях з несприятливим психологічним кліматом.

Є.В. Заїка, Н.П. Крейдун, А.С. Ячина виділяють особистісні особливості підлітків-девіантів, що свідчать про деформацію їх характеру, – криміногенний комплекс особистості неповнолітнього правопорушника – наявність конфліктів з тими, хто оточує, неприязне ставлення до позиції дорослого; занижена у 56% підлітків потреба у

спілкуванні, яка виступає засобом самоствердження і компенсації незадоволеності своїм положенням [24].

Аналізуючи взаємозв'язок акцентуацій характеру і асоціальної поведінки, дослідники стверджують, що до «групи ризику» можна віднести гіпертимну, істероїдну, шизоїдну та емоційно-лабільну акцентуації. Залежно від виразності виділяють два ступеня акцентуації характеру – явну і приховану. Явна акцентуація відноситься до крайніх варіантів норми. Вона відрізняється наявністю досить постійних рис певного типу характеру. Проте виразність рис певного типу не перешкоджає можливості задовільної соціальної адаптації. Наявний стан зазвичай відповідає здібностям і можливостям. У підлітковому віці особливості характеру загострюються, можуть наступати тимчасові порушення адаптації, відхилення у поведінці. У процесі дорослішання особливості характеру залишаються достатньо вираженими, але компенсуються і зазвичай не заважають адаптації.

Прихована акцентуація, мабуть, має бути віднесена не до крайніх, а до звичайних варіантів норми. У буденних, звичних умовах риси певного типу характеру виражені слабо або не виявляються зовсім. Навіть при тривалому спостереженні буває важко скласти чітке уявлення про певний тип характеру. Проте риси цього типу можуть яскраво, деколи несподівано, виявлятися під впливом психотравмуючих ситуацій. Але, якщо такі риси і виявляються, це, як правило, не призводить до помітної соціальної дезадаптації.

Ю.Є. Альошина, Є.В. Лекторська та ряд інших дослідників [11, 12, 13, 23], вивчаючи процес засвоєння статевої ролі, дійшли висновку – численні прояви поведінки, що відхиляється від норми у дітей і підлітків чоловічої статі, пов'язані зі складнощами становлення статевої ідентичності, маскуліності. Існування у нашому суспільстві подвійного стандарту відносно вимог, що пред'являються до маскуліності й фемініності, «жорсткий» набір якостей, що входять у стереотип «справжнього чоловіка», засилля жінок у виховному процесі, відсутність реальних сфер діяльності для виховання таких істинно чоловічих якостей, як ініціативність, рішучість і т. п., – все це призводить хлопчиків до пошуку альтернативних сфер виявлення мужності – відходу в асоціальну поведінку.

Аналіз названих гіпотез робить очевидним той факт, що якою б небажаною чи навіть жорстокою не здавалася поведінка дітей і підлітків, вона практично завжди виконує важливу функцію для самої дитини – сприяє (безумовно, у спотвореній формі) його самореалізації. Такі неповнолітні характеризуються сплутаною

ідентичністю, і для них час затримки, мораторію, ролевого експериментування стає часом психічних відхилень і злочинності.

Інтерес представляють і соціальні чинники, які можуть призводити до правопорушень у неповнолітніх.

До мікросоціальних чинників зазвичай відносять дві основні сфери життєдіяльності дітей і підлітків: сім'ю і референтну групу однолітків.

Слід зазначити єдність думок зарубіжних і вітчизняних учених про важливість сімейного виховання. Сім'я завжди вважалася агентом соціалізації індивіда в суспільстві. У сім'ї формуються не тільки соціально значущі якості особистості, але і властиві їй оцінні критерії; вплив сім'ї на дитину сильніший за вплив школи, суспільства в цілому. Наприклад, у сфері сімейного виховання указують на можливі несприятливі наслідки таких стилів виховання, як гіпер- і гіпоопіка. Причому гіперопіка виявляється особливо небезпечною для дітей з нестійким типом акцентуації характеру, з істероїдними та гіпертимними рисами (у зв'язку з яскраво вираженою реакцією емансипації), а гіпоопіка – для шизоїдного і емоційно-лабільного типів.

Детально обговорюється два «фрустраційних» типи делінквентності – агресивно-захисний і опозиційний. Перший формується в обстановці емоційного відчуження у сім'ї, а другий – при вихованні за типом «кумира сім'ї».

Агресивно-захисний тип делінквентності характеризує дітей і підлітків, що відрізняються особливо важким, агресивним характером. Вони є ворожими, конфліктними, непоступливими, схильними до ранньої алкоголізації. Емоційне відчуження в сім'ї, постійна нервова напруга, необхідність захищатися від образ формують агресивно-захисну установку. У такій атмосфері стимулюється розвиток егоїзму, грубості, жадібності, недовірливості. Позиція «один проти всіх», постійна готовність до самозахисту фіксується і зберігається за межами сім'ї.

Опозиційний тип делінквентності виявляється в спотворених уявленнях дитини щодо соціальних відносин. Надмірна батьківська любов, захоплення, задоволення будь-яких примх дитини, поблажливе відношення до його неадекватних, провинних форм у дитини мінливе уявлення про себе, про свої права і обов'язки. Спотворені уявлення, отримані в сім'ї, приводять до різкого зіткнення з реальними відносинами. Домагання таких дітей і підлітків виявляються вищими за їх дійсні можливості, через що виникає внутрішній конфлікт, що призводить до емоційних розладів і порушень поведінки.

У деяких емоційно-лабільних, істероїдних підлітків фрустраційний стан може бути викликаний труднощами, пов'язаними з процесом емансипації. Прагнення до незалежності від батьків поєднується у них з домаганнями на їх неподільну любов, увагу і турботу. Поєднання цих двох взаємовиключних тенденцій вирішується такою інфантильно забарвленою опозиційною поведінкою, як шантаж, делінквентна поведінка, суїцид, прийом наркотиків та ін.

З урахуванням сказаного вище очевидно, що суть девіації не можна пояснити ні лише аналізом психологічних чинників (однієї психологічної межі, конфлікту або «комплексу»), ні лише соціальною ситуацією розвитку дитини (наслідком обставин, що склалися). У даний час психологи й соціологи вважають продуктивним соціально-особистісний підхід, оснований на використанні принципу додатковості як взаємодії ситуативних і транситуативних (особистісних) чинників, що об'єднують біологічні, психологічні та соціальні причини девіацій. Причому такими, що детермінують поведінку, яка відхиляється від норми, є особистісні чинники, а ситуативні (вплив умов середовища) відіграють роль модулятора, визначаючи варіативність прояву особистісних особливостей.

Таким чином, девіантні форми поведінки, базуючись на індивідуально-психологічних стереотипах, мають залежність від зовнішніх умов, ситуативних моментів, які здатні або провокувати, або блокувати неадекватні форми поведінки. Із цього виходить, що «кримінальна особистість» відрізняється від особистості з нормативною поведінкою не якоюсь єдиною якістю, а симптомокомплексом особистісних особливостей, що обумовлюють транситуативну (особистісно стійку) поведінку, а також взаємодією ситуативних і транситуативних (особистісних) чинників. При цьому ситуації злочину є зазвичай каталізатором, «пусковим механізмом» тенденцій особистості, що давно сформувалися.

Соціальні й юридично-психологічні передумови впровадження ювенальної юстиції

Як свідчить практика, діти України майже необізнані щодо можливостей захисту власних прав і отримання допомоги; вони не звертаються до відповідних служб самостійно та майже не мають надії на те, що про їх скрутне становище повідомить хтось із дорослих. За кордоном, наприклад, більшість повідомлень про випадки насильства щодо дитини надходить від представників громади (як правило, сусідів і знайомих сім'ї) та вчителів, які

спостерігають за станом своїх вихованців майже щодня. В Україні можна стверджувати наявність протилежної тенденції: дорослі дотримуються позиції невтручання, та й діти не бажають звертатися по допомогу через недовіру до державних інституцій.

Значною проблемою є нерозвинутість інфраструктури закладів і служб, які могли б не лише надати ефективну кризову допомогу дитині, але й забезпечити простір для її подальшого розвитку через відновлення функцій та застосування прихованих резервів родини (відповідно до сучасних соціальних стандартів, вироблених у дусі Конвенції з прав дитини та інших міжнародно-правових документів).

Слід зазначити, що, взагалі, в підходах часто переважає репресивна складова (як до неповнолітнього правопорушника у кримінальних справах, так і до його батьків чи піклувальників у цивільному судочинстві, зокрема в питаннях позбавлення батьківських прав). Таке ставлення зберігається ще з радянських часів, його дуже важко подолати, і саме воно часто лежить в основі судових рішень, що стосуються дитини. У той же час останніми роками намітилася трансформація системи правосуддя від переважання каральної моделі правосуддя до реституційної та реінтеграційної її моделей.

Це зумовлено розумінням, що в багатьох випадках репресивний підхід до родини, працівників освітніх закладів, утримувачів дитячих будинків сімейного типу тощо не лише не відповідає, а й прямо суперечить інтересам дитини. Зокрема, представники прокуратури часто розглядають проблему досить вузько, з позиції покарання батьків (піклувальників тощо) за неналежне виконання їх обов'язків, у той же час випускаючи з уваги аспект соціальної відповідальності всіх органів і служб перед дитиною, необхідності створити для неї реабілітаційний простір і забезпечити її найкращі інтереси відповідно до чинного законодавства. Цей принцип, закріплений в низці міжнародно-правових документів, ратифікованих Україною, і в національному законодавстві, на практиці означає такий характер дій відповідних інституцій (у тому числі судів):

1. Охоронна спрямованість рішень і діяльності. І правосуддя, і здійснення нагляду за дотриманням законодавства з охорони дитинства та попередження жорстокого поводження з дітьми покликані водночас захищати та забезпечувати дотримання прав неповнолітніх.

2. Соціальна насиченість дій. Сутність цього принципу, зокрема, полягає у широкому застосуванні неюридичних спеціальних знань правоохоронцями для вірної оцінки діяльності піднаглядних інстанцій в сфері забезпечення основних інтересів дитини.

Коли дорослі люди (біологічні батьки, піклувальники тощо) перекладають цю діяльність на державу, зменшується ступінь їх відповідальності перед дитиною, що стосується не лише юридичних і соціальних, а й психологічних питань. Це, в свою чергу, безпосередньо відбивається на якості виховного процесу, тобто на формуванні повноцінної в соціальному та психологічному сенсі особистості дитини.

Загалом, можна визначити три рівні втручання держави в життя дитини та сім'ї (інституції), в якій вона перебуває:

1. Неприпустиме втручання – репресивно-механістичний контроль, який не враховує ситуацію в сім'ї (в найближчому оточенні). Немає аналізу реальних проблем і наявних ресурсів родини для виправлення ситуації, немає спрямованості на корекцію цих проблем. На жаль, часто саме таке втручання здійснюється правоохоронцями й відповідальними органами та службами через недостатню обізнаність щодо положень чинного законодавства, нестачу людських та організаційних ресурсів, традиційне ставлення до дитини як до «безголосого», «нерозумного» об'єкта впливу та недостатнє розуміння самої ідеї захисту основних інтересів дитини.

2. Необхідне втручання – корекційно-нерепресивне. Воно здійснюється за умов, коли сімейне неблагополуччя усвідомлюється членами родини, вони мають активне бажання подолати кризову або складну життєву ситуацію, готові в тій чи іншій мірі прийняти допомогу з метою набуття навичок виховання власної дитини, побудови з нею конструктивного діалогу. Втручання може здійснюватися у вигляді індивідуальної або групової психотерапії та психокорекції, корекційного супроводу, спрямованого на вироблення навичок самоконтролю (у тому числі через відвідання груп взаємодопомоги) тощо.

3. Невідворотне втручання – корекційно-репресивне. Здійснюється за умов, коли існують наочні симптоми порушення прав дитини, які заперечуються дорослими членами сім'ї. Наявні також ознаки жорстокого поводження з дитиною (фізичного, психологічного, сексуального, економічного насильства). Відсутня готовність членів сім'ї приймати допомогу, немає внутрішнього потенціалу самостійно подолати неблагополуччя. За таких умов можливим є постійне або тимчасове вилучення дитини із сім'ї.

Отже, головним обов'язком держави є забезпечення прав і свобод людини, у тому числі малолітніх і дітей, серед яких найважливіші – право на безпечне дитинство при достатньому життєвому рівні, право на опіку та піклування, виховання з боку батьків або осіб, що їх замінюють, на охорону здоров'я та лікування,

відпочинок, доступ до безоплатної повної загальної та професійної освіти, право на житло, на справедливий судовий розгляд із забезпеченням права на захист на всіх етапах судового процесу.

Умовою успішності роботи є довіра дитини до судді, створення ним сприятливої психологічної атмосфери, але встановлення єдності з дитиною в межах процесу є складним завданням. Зазвичай дитина не звертається до суду самостійно, і це ставить її в залежне становище щодо дорослих людей, перш за все, членів власної родини та працівників відповідних соціальних служб. Спілкування з суддею може лякати дитину, оскільки життєвий досвід навчив дитину розглядати стосунки з дорослими крізь призму небезпеки або загрози. Крім того, протидія контакту з суддею може бути зумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів і переживань; отже, одним із завдань комунікації з дитиною є зменшення рівня її психологічної травматизації, збереження (відновлення) її психічної рівноваги.

Спілкування з дитиною, як правило, починається з бесіди із дорослими (батьками, представниками опікунської ради, іншими законними представниками), в ході якої необхідно визначити узгодженість або неузгодженість їх свідчень, виявити (якщо вони є) приховані спроби натиснути на дитину чи справити у судді викривлене враження щодо розумових або соціальних якостей дитини («Він у нас дурний», «Постійно бреше», «Сам не знає, що каже», «Дитина дуже залякана, тому може відмовитися спілкуватися» тощо).

Власне, опитування дитини починається з аналізу її зовнішнього вигляду та ситуації контакту із суддею. Слід звернути увагу на те, наскільки дитина відкрита до контакту, чи проявляє вона активність (наприклад, вивчає кімнату, розглядає іграшки, торкається цікавих для неї предметів тощо) або є просто розгальмованою (безглуздо гоїдається на стільці, хапає якісь предмети, розмахує руками чи ногами, постійно підскакує з місця тощо). Необхідно зафіксувати і прояви загальмованості, напруги, що її виявляє дитина, бажання сісти або встати в куток, сховатися, страх вступити у бесіду.

Отже, суддя на першому етапі спілкування з дитиною має забезпечити їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття. Первинна бесіда з дитиною, побудована на м'якій, недирективній взаємодії, має допомогти відповісти на такі запитання:

1. Які негативні прояви існують в поведінці дитини, наскільки вони є небезпечними для неї та її оточення?

2. На якому рівні розвитку знаходиться дитина, які її ресурси? Наскільки глибоким має бути втручання у справи сім'ї?
3. Що в родині / соціальному оточенні заважатиме заходам, спрямованим на допомогу дитині? Які ресурси має сім'я? Чи достатні вони для здорового розвитку дитини?
4. Чи готові члени родини взяти участь у процесі подальшої соціальної реабілітації дитини?
5. Яким чином можуть бути залучені заклади освіти (школа, дитячий садок), охорони здоров'я, органи та служби у справах дітей, кризові центри та служби підтримки сім'ї, родичі дитини?

Всі ці факти у поєднанні з даними попередніх обстежень дають змогу відновити об'єктивну картину ситуації, до якої дитина залучена (реальний стан сімейних стосунків, відносини з дорослими в інтернатному закладі тощо).

Міжнародна та вітчизняна практика свідчить, що запровадження ювенальної юстиції є важливим чинником, який позитивно впливає на суспільство та сприяє зміцненню позицій місцевих громад. Ефективною складовою ювенальної юстиції є програми з відновного правосуддя: це й виховний вплив на правопорушника, і профілактика вчинення повторних правопорушень, і сприяння соціальній адаптації та реінтеграції правопорушників у суспільство.

Аналіз стану злочинності дітей в Україні, а також законодавства, яке визначає їхній правовий статус і повноваження судів, правоохоронних органів і пенітенціарної системи, можливостей реабілітації дітей-правопорушників, дає підстави для однозначного висновку про необхідність створення в Україні ювенальної юстиції шляхом реформування наявних і запровадження нових інституцій, залучення недержавних організацій.

Має відбуватися соціальне насичення всього процесу юридичного забезпечення основних інтересів дитини. Перед соціальними органами має стояти питання щодо вибору заходів оптимального впливу на сім'ю, контролю за їх здійсненням і найбільш результативного режиму їх виконання. Очевидно, що всі зазначені дії вимагають максимальної індивідуалізації у виконанні функцій відповідних органів і служб, зокрема в тому, що стосується профілактики насильства в сім'ї, направлення осіб до проходження корекційних програм, визначення порядку та режиму перебування дитини в державних органах та установах.

Ювенальна юстиція має бути своєрідним полем співпраці держави та інститутів громадянського суспільства з метою забезпечення кращого та безпечного майбутнього українських дітей. Сенс такої юстиції – у підпорядкуванні судочинства вирішенню задач

соціалізації молодих людей та виховання їх як майбутніх законослухняних членів суспільства.

Історія та сучасний стан ювенальної юстиції: короткий огляд

Ювенальна юстиція існує вже понад 100 років. Піонером у цій справі стали США, де у 1899 р. було створено перший «дитячий суд» у м. Чикаго. Нині є декілька ефективних моделей ювенальної юстиції – англо-американська, континентальна, скандинавська. За загальним правилом вони діють на підставі окремих законодавчих актів про судоустрій і процедуру в органах ювенальної юстиції. Наприклад, у США такою основою є Федеральний Закон про ювенальну юстицію та запобігання правопорушенням дітей (1974 р.), у Великобританії – ряд законів про дітей і молодь (впроваджуються з 1908 р.), у Польщі – Закон про процедуру розгляду справ дітей (1982 р.), у Канаді – Закон про кримінальну юстицію щодо дітей (1 квітня 2003 р.).

Доволі прозорою і вмотивованою є нідерландська система ювенальної юстиції, хоча у ній немає відповідних законодавчих актів. Ключові елементи цієї системи – ювенальний суддя, ювенальний прокурор, ювенальний адвокат, Рада із захисту дітей при Міністерстві юстиції Нідерландів (займається підготовкою соціально-психологічної характеристики правопорушника, наданням відповідної інформації ювенальному судді, а також наглядом за дотриманням прав дитини під час кримінального процесу), центри пробації (переважно громадські організації). Функції відновного правосуддя покладені на спеціально підготовлених офіцерів поліції у справах дітей та громадські організації.

У 1917 р. у Києві, Харкові, Одесі були створені спеціальні суди для дітей. Функції судді виконував мировий суддя, в компетенцію якого входили розгляд справ дітей та судовий нагляд за роботою установ, що брали на себе турботу про малолітніх правопорушників.

Характерні особливості цього суду:

- одноособовий розгляд справи мировим суддею, який обирався із числа місцевих жителів певного судового округу;
- спеціальна професійна підготовка судді (знання дитячої психології, при цьому перевага надавалася лікарям і педагогам);
- широка предметна підсудність;
- відсутність формальної судової процедури (у тому числі формального обвинувального висновку);
- спрощений судовий розгляд, який полягав у бесіді судді з підлітком за участі його опікуна;

- застосування опікунського нагляду як засобу впливу;
- оскарження рішень суду в особливому відділі з'їзду мирових суддів.

Існують різні типи ювенальних судів, але вони тяжіють до двох основних моделей – англосаксонської й континентальної.

Розбіжності у судових системах не стосуються основних специфічних принципів ювенальної юстиції. Йдеться про вікову специфіку, переважно охоронний характер ювенальної юстиції, її соціальну спрямованість і про індивідуалізацію судового процесу.

Кримінально-процесуальний кодекс України (далі – КПК) 30 серпня 1971 р. було доповнено розд. VIII «Провадження в справах про злочини дітей», гл. 36 «Особливості провадження в справах про злочини дітей», що свідчить про підвищену увагу законодавця до цієї категорії справ. У гл. 36 КПК 17 статей, що стосуються особливостей кримінального процесу у справах дітей, зокрема підвищеного рівня юридичної охорони дітей, який полягає у такому:

- подвійному представництві інтересів неповнолітнього в суді, а саме – його законним представником, наділеним широкими повноваженнями, і захисником (адвокатом);

- розгляді додаткових питань, що входять у предмет доказування в кримінальній справі щодо неповнолітнього, – з'ясування умов його життя й виховання, наявності повнолітніх підбурювачів, інших осіб, які втягнули неповнолітнього в злочинну діяльність;

- вирішенні судом додаткових питань при постановці вироку у справі щодо неповнолітнього, а саме, чи можна замінити йому покарання у вигляді позбавлення волі на інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі;

- виділенні справи щодо неповнолітнього за наявності в ній повнолітніх співучасників злочину в окреме провадження на стадії досудового слідства;

- вимогах судової практики до спеціалізації учасників кримінального процесу у справах щодо дітей при розслідуванні й судовому розгляді справ цієї категорії; у знанні специфіки правосуддя щодо дітей, у поінформованості суддів і слідчих з питань дитячої та юнацької психології.

У ході кримінального процесу підлягають вирішенню більш конкретні питання, а саме:

- взяття під варту неповнолітнього;
- порядок виклику до суду неповнолітнього обвинуваченого;
- виклик до суду й участь у судовому розгляді справи представників підприємств, установ та організацій;

- участь педагога в допиті неповнолітнього обвинуваченого;
- прийняття рішення щодо залишення неповнолітнім підсудним залу судового засідання.

Які загальні принципи кримінального судочинства поширюються на розслідування і судовий розгляд справ про злочини, вчинені дітьми?

Це переважно охоронний режим судового процесу, соціальна насиченість та індивідуалізація кримінального процесу у справах дітей. Сутність цього принципу – забезпечення права обвинуваченого на захист, гласності судового процесу.

Передбачене у законі представництво інтересів неповнолітнього адвокатом і законним представником – вияв підвищеної юридичної охорони дітей у кримінальному процесі. Законний представник наділений широкими повноваженнями, які співвідносяться з відповідними правами законних представників дітей у судах англосаксонської і континентальної моделей.

Участь законного представника неповнолітнього в кримінальному процесі зумовлена двома обставинами: неповнотою процесуальної дієздатності неповнолітнього; тим, що законні представники (батьки, опікуни, піклувальники) відповідають за виховання і поведінку неповнолітнього.

Допускаючи законного представника неповнолітнього в судовий процес, слід пам'ятати, що інтереси неповнолітнього і його законного представника можуть не збігатися. І сутність таких розбіжностей в інтересах може полягати не тільки в обставинах конкретної справи, але й у суперечливому правовому становищі законного представника. Адже він фактично захищає інтереси і неповнолітнього, і власні, оскільки на ньому лежить відповідальність за поведінку, умови життя і виховання підлітка. Тому участь законного представника в кримінальному процесі може бути обмеженою.

Саме норма про захист інтересів дітей законним представником у законі потребує уточнення. У цій нормі мають бути передбачені гарантії для неповнолітнього щодо забезпечення його права на захист у випадку розбіжностей його інтересів з інтересами законного представника. Пріоритет у законі щодо правового захисту інтересів повинен мати в усіх випадках неповнолітній.

Гласність судового процесу забезпечує захист прав особи в суді. Здійснення охоронних функцій гласності, відкритості судового процесу – можливість інформувати як учасників процесу, присутніх в суді громадян, так і громадськість у цілому про сутність розглянутих справ, причини вчинення злочину, заходи впливу на злочинця і профілактику подібних злочинів.

У законодавстві України принцип конфіденційності судового процесу у справах дітей безпосередньо не встановлено – допускається закритий судовий розгляд у справах про злочини осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку, у справах про статеві злочини, а також в інших справах з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі, та у разі, коли цього потребують інтереси безпеки осіб, взятих під захист.

Зазначимо, що у міжнародно-правових актах (у ст. 8 Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються судочинства щодо дітей (1985), більше відомих як «Пекінські правила») конфіденційність (закритість) судового процесу у справах цієї категорії розглядається як невід’ємне право неповнолітнього і виявлення охоронного принципу всього судочинства [29]. Саме тому в країнах, які дотримуються «Пекінських правил», має бути заборонений допуск представників преси, присутність публіки в залі, крім батьків або осіб, які їх замінюють, а за необхідності – й представників установ, які за дорученням суду вирішують питання щодо дітей. Існує заборона на розголошення в пресі будь-яких відомостей про неповнолітнього обвинуваченого, підсудного, а також про обставини справи.

Положення про конфіденційність судового процесу необхідно дотримуватися, оскільки існує концепція стигматизації («таврування») неповнолітнього обвинуваченого, підсудного «за допомогою» судового процесу, особливо відкритого, коли до постановлення вироку з’являються чутки, домисли, які ганьблять його ім’я, що може спричинити йому психічну травму і негативно позначитися на його долі.

У 1995 р. Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» передбачено створення при судах інституту судових вихователів (на жаль, він не працює і до сьогодні) [3]. Визначено правові, організаційні, соціальні засади і гарантії державної підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які є складовою законодавства про охорону дитинства.

Проте існуюча в Україні система органів і посадових осіб із забезпечення реалізації прав дитини в усіх сферах ще не має чіткої структури та ієрархічності, а питання захисту дітей ще недостатньо знайшли відображення у реформуванні вітчизняного судочинства. Позитивна практика створення спеціалізованих дитячих судів у США, Франції, Ізраїлі та інших країнах свідчить про більш досконалий та диференційований підхід до розгляду злочинів, скоєних дітьми, до вирішення справ, що стосуються захисту дітей від усіх форм насилля.

Спеціальні органи соціального захисту дітей у визначених законом випадках мають проводити дослідження, спрямовані на визначення чинників, що негативно впливають на розвиток дитини, вивчати особливості її виховання; має також бути обстежено її соціальне оточення. Ці дослідження проводяться соціальними, медико-психологічними та соціально-психологічними службами, визначеними консультаційними центрами. Всі ці дані – висновки експертів-психологів, медиків, педагогів, соціальних педагогів, основані на неюридичних спеціальних знаннях, – можуть стати основою для винесення рішень щодо характеру та рівня втручання держави в життя дитини.

Важливим завданням є і підготовка фахівців у галузі ювенальної юстиції, до яких відносяться ювенальні судді; прокурори у справах дітей; адвокати з ювенальних справ; працівники кримінальної міліції у справах дітей; слідчі; соціальні працівники; офіцери пробації; працівники пенітенціарної системи, що стосується роботи з дітьми; координатори та ведучі програм з відновного правосуддя; психологи, психіатри, фахівці-медики, які безпосередньо працюють із дітьми-правопорушниками; вихователі, вчителі, які безпосередньо працюють із дітьми групи ризику, з дітьми, які перебувають у школах (училищах) соціальної реабілітації. Нині в судах України практикується спеціалізація суддів, які розглядають справи про злочини дітей, і це є вагомим кроком до запровадження ювенальної юстиції.

Основні принципи та функції ювенальної юстиції

Базовими функціями ювенальної юстиції є такі:

1. Охоронна. Забезпечення судового захисту неповнолітнього як потерпілого, підсудного, засудженого тощо шляхом закриття справи про злочин неповнолітнього або про посягання на злочин, зменшення розміру покарання у зв'язку з неповноліттям відповідно до Кримінального кодексу України; надання переваги виховному впливу перед примусовими заходами тощо; цей принцип пов'язаний із відновною та примирною функціями.

2. Відновна та примирна. Ювенальна юстиція має базуватися на відновному принципі. У цьому її істотна відмінність від сучасного «дорослого» правосуддя. Правосуддя у справах дітей має бути не каральним, а передусім таким, що відновлює порушені права та свободи жертви злочину або потерпілого від правопорушення, сприяє усвідомленню правопорушником необхідності відповідати за свої вчинки і здійсненню заходів для відшкодування завданої шкоди. Улагодження конфліктів і вирішення ситуацій, пов'язаних з

правопорушеннями, відбуваються шляхом досягнення порозуміння між сторонами судового процесу із залученням їх соціального оточення та представників місцевих громад.

3. *Реабілітаційна.* Реабілітація стосується і дитини, яка потерпіла від жорстокого поводження або недбалого піклування, і неповнолітнього правопорушника, який має бути ресоціалізованим. Для цього ювенальний суд має стати координатором програм і проектів, а також центральною інституцією серед низки державних і недержавних, які працюють з дітьми.

Основні принципи ювенальної юстиції передусім закріплюють:

- цінність особистості дитини, яка постає перед судом;
- активне використання в судовому процесі щодо дітей даних, які отримані судом від спеціалізованих допоміжних юридичних установ (служб, органів);
- посилення охоронної функції судів щодо дитини (посилення судового захисту дитини як потерпілого, свідка, підсудного, засудженого тощо шляхом закритого судового засідання у справах про злочини дітей або злочинних посягань на них, зменшення терміну покарання за фактом неповноліття, надання переваги заходам виховного впливу та ін.);
- спеціальна підготовка суддів щодо справ дітей;
- наявність системи спеціалізованих допоміжних служб.

Основними засадами ювенальної юстиції є такі:

1. *Здійснення профілактичної діяльності, спрямованої на попередження протиправної поведінки серед дітей та підлітків:*

1) створення та впровадження в систему ювенальної юстиції державних органів, котрі опікуються дітьми та підлітками, профілактичних програм, основаних на відновних принципах;

2) розроблення додаткових і вдосконалення наявних програм з підтримки сім'ї, з надання допомоги у вихованні тощо.

2. *Реформування системи правосуддя щодо дітей у напрямі зміни способу реагування на правопорушення з карального на відновний, реабілітаційний, охоронний:*

1) створення системи ювенальних судів. Ювенальний суд як центральний елемент ювенальної юстиції розглядає справи про таке:

- злочини, вчинені дітьми (у тому числі й за наявності дорослих співучасників);
- адміністративні правопорушення дітей;
- жорстоке поводження з дітьми та невиконання обов'язків стосовно дитини;

- усі правопорушення, від яких постраждалою стороною є дитина;
 - цивільні справи, де постраждалою стороною є дитина;
- 2) гуманізація ювенального судочинства:
- поступовий перехід від каральних функцій до відновних, реабілітаційних та охоронних;
 - утвердження нового погляду на жертву як важливий суб'єкт судового процесу;
 - демократизація судочинства;
 - застосування принципу використання неюридичних знань (з психології та педагогіки) в ювенальному судочинстві України;
- 3) особливий підхід до дітей під час досудового слідства:
- надання переваги запобіжним заходам, які не пов'язані з перебуванням неповнолітнього під вартою;
 - особливі умови тримання дітей під час перебування під вартою;
 - дотримання прав дитини, які визначені міжнародним і вітчизняним законодавством у процесі досудового слідства;
- 4) розвиток альтернативних заходів кримінального переслідування (таких, як програми відновного правосуддя);
- 5) розвиток і впровадження системи надання юридичної, психологічної допомоги та підтримки неповнолітнім правопорушникам і потерпілим у процесі здійснення правосуддя;
- 6) розвиток і впровадження програм відновного правосуддя в ювенальну юстицію.

3. Забезпечення функціонування системи реабілітації дітей правопорушників для їх соціалізації та/або соціальної реінтеграції:

- гуманізація та посилення реабілітаційної, виховної і профілактичної функції установ кримінально-виконавчої системи і установ, які опікуються засудженими дітьми й тими, хто вийшов із місць позбавлення волі;
- впровадження відновного принципу в діяльність кримінально-виконавчих і реабілітаційних установ, які працюють з дітьми;
- розроблення і впровадження в систему реабілітації дітей правопорушників широкого кола заходів виховного та профілактичного характеру;
- посилення ролі громадськості в процесах профілактики вчинення повторних правопорушень, реабілітації та перевиховання дітей, засуджених до позбавлення волі, покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та тих, котрі вийшли з місць позбавлення волі;

- створення інституту пробації для дітей, до функцій якого, зокрема, належатимуть:
 - підготовка соціально-психологічної характеристики неповнолітнього правопорушника для органів системи правосуддя;
 - підготовка рекомендацій органам судочинства про призначення оптимального заходу впливу (виховного та профілактичного характеру) на неповнолітнього правопорушника, а також підготовка матеріалів щодо забезпечення його цивільних прав, зокрема прав на житло;
 - профілактика повторного правопорушення шляхом надання соціально-психологічної підтримки неповнолітньому правопорушнику;
 - сприяння соціальній адаптації та реінтеграції неповнолітнього правопорушника.

Ювенальний суд як базовий орган у системі ювенальної юстиції має не тільки з'ясовувати безпосередні обставини справи, стороною якої виступає дитина (обвинувачений, потерпілий, свідок тощо), а й – за необхідності – аналізувати причини і умови, що сприяли асоціальній поведінці підлітка, вживати заходів до їх усунення, визначати ступінь антисоціальних установок і виходячи з нього застосовувати відповідні методи кримінально-правового впливу, контролювати діяльність інших органів, що належать до цієї системи. Мета діяльності такого суду – не покарання неповнолітнього, а вжиття щодо нього комплексу заходів, спрямованих на індивідуальне виховання, піклування, захист від негативного впливу оточення.

Висновки

Нині ювенальна юстиція України отримала новий поштовх. У більшості судів вже запроваджено спеціалізацію з розгляду справ дітей, суддів орієнтують на те, щоб вони вивчали не лише правову тематику щодо цієї вікової категорії, а й вікову психологію та педагогіку.

Міжнародна та вітчизняна практика свідчить, що запровадження ювенальної юстиції є важливим чинником, який позитивно впливає на суспільство та сприяє зміцненню позицій місцевих громад. Ефективною складовою ювенальної юстиції є програми з відновного правосуддя: це й виховний вплив на правопорушника, і профілактика вчинення повторних правопорушень, і сприяння соціальній адаптації та реінтеграції правопорушників у суспільстві. Ювенальний суд як

центральний орган ювенальної юстиції розглядає справи про злочини, вчинені дітьми (у тому числі за наявності дорослих співучасників); адміністративні правопорушення дітей; жорстоке поводження з дітьми та невиконання обов'язків відносно дитини; цивільні справи, де постраждалою стороною є дитина.

Ювенальне судочинство має бути якомога більше гуманізованим, що може бути досягнуто через зміни преференцій у судочинстві: шляхом поступового переходу від виконання каральних функцій правосуддя до відновних, реабілітаційних та охоронних; утвердження нового погляду на жертву як важливий суб'єкт судового процесу; застосування принципу використання неюридичних знань (з психології та педагогіки) в ювенальному судочинстві України.

Розвиток системи ювенальної юстиції передбачає вирішення комплексу взаємозв'язаних проблем щодо забезпечення захисту прав дітей у контакті із законом (реформування законодавства, правозастосування та підходів до практичної роботи з такими дітьми).

Основоположні принципи системи ювенальної юстиції передбачають, що діяльність всіх державних органів та установ, які працюють з дітьми, має слугувати їхнім основним інтересам, бути гуманною, спеціалізованою, індивідуалізованою та багатоаспектною.

Бібліографічний список

1. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]: ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. № 789 - XII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021&pass=4/UMfPEGznhheyB.ZitusiN3HI4aUs80
2. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс]: Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342 - IV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2342-15>
3. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх [Електронний ресурс]: Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95 – ВР. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=864-14>
4. Про охорону дитинства [Електронний ресурс]: Закон України від 26 квітня 2001 р. – № 2402-III. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14&pass=dCCMfOm7xBWMeYBEZitusiN3HI4aUs80msh8le6>
5. Про попередження насильства в сім'ї [Електронний ресурс]. Закон України від від 15.11.2001 № 2789-III зі змінами, внесеними

- згідно із Законом № 599-VI від 25.09.2008. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2789-14&zahyst = dCC MfOm7xBWMeyBEZitusiN3HI4aUs80msh8le6>
6. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю [Електронний ресурс]: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558 - III. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2558-14>
 7. Концепція реформування кримінальної юстиції України [Електронний документ]: Указ Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7703.html>
 8. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи) [Електронний документ]: Резолюція 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. – Режим доступу: http://www.yur.info.org.ua/index.phplang_id=1&menu_id=1840&article_id=89181
 9. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність [Електронний документ]: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/7EC8DB48148F1846C3256E6A00312BDE?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=7EC8DB48148F1846C3256E6A00312BDE&Count=500&>
 10. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх [Електронний документ]: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня № 5. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/AF9069A639235BBCC3256EA70023DE40?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=AF9069A639235BBCC3256EA70023DE40>
 11. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 303 с.
 12. Брэйтуэйн Д. Преступление, стыд и воссоединение: пер. с англ. / Д. Брэйтуэйн. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. – 310 с.
 13. Василькова Ю.В. Работа социального педагога с трудными подростками / Ю. В. Василькова // Методика и опыт работы социального педагога. – М.: Академия, 2001. – С. 91 - 121.
 14. Вахрамов Е. Психологическая коррекция аномального поведения подростков: побег из дома / Е. Вахрамова // Прикладная психология и психоанализ. – 2000. – № 3. – С. 52 - 60.
 15. Восстановительное правосудие для несовершеннолетних и социальная работа: учеб. пособие / под ред. Л.М. Карнозовой. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2001. – 334 с.

16. Выготский Л.С. Проблемы возрастной периодизации детского развития / Л.С. Выготский // *Вопр. психологии.* – 1972. – № 2. – С. 114 - 123.
17. Гультай М.М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції [Електронний ресурс] / М. М. Гультай // *Вісник Верховного Суду України.* – № 12 (64). – 2008. – С. 24 - 27. – Режим доступу: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C22571010399CD1>
18. Арефьев А.Л. Девиантные явления в среде учащейся молодежи /А.Л. Арефьев// *Народное образование.* – 2003. – №7. – С.193 - 200.
19. Здравомыслова О. Молодежь: поведение, отклоняющееся от нормы / О. Здравомыслова // *Народное образование.* – 1999. – № 9. – С. 233 - 234.
20. Землянська В. Запровадження відновлюючих підходів: зміна погляду на кримінальне судочинство / В. Землянська // *Право України.* – № 10. – 2003. – С.154 - 156.
21. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание: пер. с англ. / Х. Зер. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. – 328 с.
22. Казміренко Л.І. Психологічна підготовка до спілкування у процесі судового розгляду кримінальної справи (з використанням технічних засобів) [Електронний документ] / Л.І Казміренко. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua>.
23. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учеб. пособие / Ю.А. Клейберг. – М.: Сфера, 2001. – 160 с.
24. Кочемировская Е.А. Коррекция деструктивных моделей межличностного взаимодействия и формирование навыков просоциального поведения у подростков. Практическое пособие для работников пенитенциарной системы / Е.А. Кочемировская, А. Гришко. – Х.: НТМТ, 2007. – 68 с.
25. Кузнецов В.Г. О сопоставлении результатов обследования делинквентных подростков методами ПДО и УНП // *Патохарактерологические исследования у подростков / В.Г. Кузнецов; под ред. А.Е. Личко и Н.Я. Иванова.* – Л.: Медицина, 1981. – С. 54 - 55.
26. Малышев К. Профилактика и коррекция девиантного поведения / К. Малышев // *ОБЖ.* – 2003. – №2. – С. 52 - 53.
27. Марковичева Е.В. Некоторые аспекты судебной и следственной специализации в контексте разработки модели ювенальной юстиции / Е.В. Марковичева. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2007. – 446 с.

28. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения / В.Д. Менделевич // Клиническая и медицинская психология. – М.: Медпресс. – 1999. – С. 351 - 416.
29. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») [Електронний документ]: Прийняті на 96-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. – Режим доступу: http://www.yur-info.org.ua/index.php?lang_id=1&menu_id=1106&article_id=102267
30. Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах (прийняті Економічною і Соціальною Радою ООН 24 липня 2002 р.) // Посібник з програм відновного правосуддя. – К.: ООН, Verso-04. – С. 89 - 93.
31. Пилипчук П.П. На шляху до ювенальної юстиції [Електронний ресурс] / П. Пилипчук // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 2 - 3. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/028733C6D49FA93EC2256EAE003C124E?OpenDocument>
32. Філь С. Посібник з програм відновного правосуддя : пер. з англ./ С. Філь. – К.: ООН, Verso-04. - 95 с.
33. Беличева С.А. Превентивная практика и социальная работа с детьми и семьями группы риска в Финляндии / С.А. Беличева // Профессиональная библиотека работника социальной службы. – 2001. – №2. – С. 34 - 39.
34. Проблемы формирования ювенальной юстиции в России. – СПб.: НОК «Российская семья», Ин-т комплексных прогнозов и мониторинга «Северо-Запад». – 2007. – С. 48 - 66.
35. Самохина А.А. Социально-психологическая деформация как причина делинквентного поведения / А.А. Самохина // Прикладная психология. – 2000. – № 3. – С. 46 - 55.
36. Створення та розвиток системи ювенальної юстиції в Україні [Електронний документ]: Проект концепції. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/916ba3c0883a86b6c3256fdd001ffe51?OpenDocument>
37. Трус И. Школьники с девиантным поведением: особенности воспитания / И. Трус // Воспитание школьников. – 2002. – №7. – С. 44 - 46.
38. Юноши и девушки «группы риска» // Практическая психология образования / под ред. И.В. Дубровиной. – М.: Просвещение, 2003. – С. 436 - 458.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Ювенальна психологія як розділ юридичної психології.....	4
Вікові кризи дитинства як проблема ювенальної юридичної психології.....	6
Асоціальна поведінка неповнолітніх як проблема ювенальної юридичної психології.....	13
Соціальні й юридично-психологічні передумови впровадження ювенальної юстиції.....	19
Історія та сучасний стан ювенальної юстиції: короткий огляд.....	24
Основні принципи та функції ювенальної юстиції.....	28
Висновки.....	31
Бібліографічний список.....	32

Кочемировська Олена Олексіївна
Гришко Алла Анатоліївна

ЮВЕНАЛЬНА ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Частина 1

ДИТИНА В КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ

Редактор Т.Г. Кардаш

Зв. план, 2010

Підписано до друку 19.04.2010

Формат 60x84 1/16. Бум. офс. №2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 2. Обл. – вид. арк. 2,2. Наклад 60 прим.

Замовлення 125. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

„Харківський авіаційний інститут”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр „ХАІ”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu